

ONA TILI DARSLIKLARIDAGI TERMINLARNING MA'NO VA MAVZUVIY GURUHLARI, TUZILISHI VA YASALISHI, TARAQQIYOTI VA BOYISH MANBALARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.084>

Yunusov Abdushukur Nazirjonovich
abdushukurnodiraxon1421@gmail.com
Andijon davlat chet tillari instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili darsliklarida qoʻllaniladigan terminlarning maʼno va mavzuviy guruhlarini, ularning strukturaviy tuzilishi hamda yasash mexanizmlari kompleks lingvodidaktik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, terminologik birliklarning tarixiy taraqqiyoti va boyish manbalari, xususan, ichki va tashqi lingvistik omillar bilan bogʻliq jarayonlar ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqotda terminlarning semantik maydoni, derivatsion modellari va ularning oʻquv jarayonidagi funksional-didaktik ahamiyati aniqlanadi. Ona tili darsliklaridagi termin tizimi tilning dinamik rivojlanish qonuniyatlarini aks ettiruvchi muhim lingvistik qatlam sifatida koʻrib chiqiladi.

Kalit soʻzlar: termin, ona tili, darslik, semantik guruh, terminologik tizim, yasash, derivatsiya, lingvodidaktika, terminologik boyish, ichki va tashqi manbalar

MEANING AND THEMATIC GROUPS, STRUCTURE AND FORMATION, DEVELOPMENT AND SOURCES OF ENRICHMENT OF TERMS IN NATIVE LANGUAGE TEXTBOOKS

Yunusov Abdushukur Nazirjonovich
abdushukurnodiraxon1421@gmail.com
Andijan State Institute of Foreign Languages

Abstract: This article examines the semantic and thematic groups of terms used in mother tongue textbooks, as well as their structural organization and word-formation mechanisms within a comprehensive linguodidactic framework. Special attention is given to the historical development of the terminological system and its enrichment sources, including internal and external linguistic factors. The study analyzes semantic fields of terms, derivational models, and their functional-didactic role in the educational process. The terminological system in mother tongue textbooks is considered as a significant linguistic layer reflecting the dynamic development of the language.

Keywords: term, mother tongue, textbook, semantic group, terminological system, word formation, derivation, linguodidactics, terminological enrichment, internal and external sources

Kirish. Tilshunoslikda terminologik tizimlar, xususan, o'quv darsliklarida qo'llaniladigan terminlar majmuasi alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ona tili darsliklari ta'lim jarayonining asosiy didaktik manbasi bo'lib, ular orqali o'quvchilarda lingvistik bilimlar tizimli ravishda shakllantiriladi. Shu bois, mazkur darsliklarda qo'llaniladigan terminlarning semantik, strukturaviy va funksional xususiyatlarini o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy lingvodidaktika nuqtayi nazaridan ham muhim hisoblanadi. Terminologik birliklar til tizimining maxsus qatlamini tashkil etib, ular orqali muayyan fan sohasining ilmiy tushunchalari ifodalanadi. Ona tili darsliklaridagi terminlar esa o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos ravishda soddalashtirilgan, tizimlashtirilgan hamda bosqichma-bosqich murakkablashtirilgan shaklda beriladi. Bu jarayon terminlarning semantik guruhlariga ajratilishi, ularning yasaliş modellari hamda metodik tamoyillar asosida tanlanishi bilan bevosita bog'liqdir. So'nggi yillarda lingvistik tadqiqotlarda terminlarning faqat leksik birlik sifatida emas, balki kognitiv va didaktik birlik sifatida ham o'rganilishiga e'tibor kuchaymoqda.[1] Bu esa ona tili darsliklaridagi terminlarning mavzuviiy guruhlanishi, ularning ichki strukturasi hamda taraqqiyot dinamikasini chuqur tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Ayniqsa, terminlarning ichki (tilning o'z resurslari) va tashqi (boshqa tillardan o'zlashma) manbalar hisobiga boyishi ularning evolyutsion rivojlanishini ko'rsatib beradi. Mazkur maqolada ona tili darsliklaridagi terminlarning ma'no va mavzuviiy guruhlari, ularning tuzilishi va yasaliş xususiyatlari, shuningdek, tarixiy taraqqiyoti va boyish manbalari kompleks ilmiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi - darslik terminologiyasining lingvistik va didaktik xususiyatlarini aniqlash hamda ularning ta'lim jarayonidagi funksional ahamiyatini asoslashdan iborat. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqot ona tili ta'limi samaradorligini oshirish, terminologik kompetensiyani shakllantirish hamda o'quv materiallarini ilmiy-metodik jihatdan takomillashtirishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ona tili darsliklaridagi terminologik birliklarning ma'no-mavzuviiy guruhlari, tuzilishi va yasaliş xususiyatlarini o'rganish tilshunoslik, lingvodidaktika hamda terminologiya sohalarining kesishgan nuqtasida shakllangan ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu masala yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar turli davrlarda turlicha nazariy yondashuvlar asosida rivojlangan bo'lib, ularning aksariyati terminologiyaning umumiy lingvistik tabiatini ochib berishga qaratilgan. Xususan, umumiy tilshunoslikda termin va terminologik tizim muammolari D.S. Lotte, A.A. Reformatskiy, V.V.

Vinogradov[2] kabi olimlarning ishlarida chuqur tahlil qilingan. Ularning tadqiqotlarida terminning aniq ilmiy tushuncha bilan bog'liqligi, terminologik tizimning tartiblilik hamda uning umumtil leksikasidan farqlanish mezonlari asoslab berilgan. Terminlarning semantik xususiyatlari va ularning tizimlashuvi masalalari G.O. Vinokur[3] hamda S.D. Kacnelson[4] ishlarida keng yoritilgan bo'lib, ularda terminning ma'no aniqligi, bir ma'nolilikka intilishi va kontekstdan mustaqil ishlatilish xususiyatlari ta'kidlangan. O'zbek tilshunosligida terminologiya va darslik tilining rivojlanishi masalalari Sh. Rahmatullayev, A. Hojiyev[5] hamda N. Mahmudov[6] kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida o'z ifodasini topgan. Ularning ishlarida ona tili leksikasining rivojlanish qonuniyatlari, sohaviy terminlarning shakllanishi hamda darslik tilining normativ asoslari chuqur tahlil qilingan. Lingvodidaktik yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlarda darslik terminlarining o'quv jarayonidagi funksional ahamiyati, ularni bosqichma-bosqich o'zlashtirish metodikasi hamda kognitiv yondashuv asosida tushuntirish masalalari yoritilgan. Bu borada zamonaviy tadqiqotlarda terminlarning faqat lingvistik birlik emas, balki didaktik vosita sifatida ham qaralishi alohida ahamiyat kasb etadi.[7] Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ona tili darsliklaridagi terminlar tizimi ko'p qatlamli, dinamik rivojlanuvchi va murakkab lingvistik hodisa bo'lib, u nafaqat tilning ichki qonuniyatlari, balki ta'lim tizimining metodik ehtiyojlari bilan ham chambarchas bog'liqdir. Shu bilan birga, mazkur sohada terminlarning mavzuviy guruhlanishi, strukturaviy modellari va ularning tarixiy taraqqiyoti masalalari hali ham chuqurroq ilmiy tadqiqotlarni talab etadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O'tkazilgan tahlillar natijasida ona tili darsliklarida qo'llaniladigan terminlar tizimi murakkab, ko'p qatlamli va ichki mantiqiy bog'liqlikka ega lingvistik birliklar majmuasi ekanligi aniqlandi. Tadqiqot jarayonida terminlarning ma'no va mavzuviy guruhlariga ajralishi ularning o'quv materialidagi funksional yuklamasi bilan bevosita bog'liq ekanligi tasdiqlandi. Xususan, grammatik, leksik, fonetik hamda uslubiy terminlar alohida semantik maydonlar sifatida shakllangan bo'lib, har bir guruh o'zining didaktik vazifasiga ega ekanligi kuzatildi. Terminlarning tuzilishi va yasash mexanizmlarini tahlil qilish natijasida ularning asosiy qismi derivatsion modellarga tayanishi, ya'ni affiksatsiya, qo'shma so'z yasash hamda terminologik birikmalar shaklida yuzaga kelishi aniqlangan.[8] Bu holat ona tili terminologiyasining milliy til resurslari asosida faol rivojlanayotganini ko'rsatadi. Tadqiqot davomida darslik terminlarining tarixiy taraqqiyoti ham bosqichma-bosqich rivojlanib boruvchi jarayon ekanligi tasdiqlandi. Dastlabki darsliklarda terminlar son jihatdan cheklangan va sodda tuzilishga ega bo'lgan bo'lsa, zamonaviy darsliklarda ular tizimlashgan, standartlashgan hamda ilmiy-metodik jihatdan takomillashgan ko'rinishga ega. Bundan tashqari, terminlarning boyish manbalari tahlili shuni ko'rsatdiki, ularning asosiy qismi ichki til

imkoniyatlari hisobiga (soʻz yasash, semantik kengayish) shakllansa, maʼlum qismi tashqi tillardan oʻzlashma terminlar orqali boyib bormoqda. Bu jarayon tilning dinamik rivojlanishi va ilmiy tafakkur taraqqiyoti bilan uzviy bogʻliqdir.[9] Umuman olganda, olingan natijalar ona tili darsliklaridagi terminologik tizimning nafaqat lingvistik, balki lingvodidaktik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi hamda uni yanada chuqurroq oʻrganish zarurligini koʻrsatadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ona tili darsliklarida qoʻllaniladigan terminlarning maʼno va mavzuviy guruhlari, tuzilishi hamda yasash xususiyatlarini tahlil qilish shuni koʻrsatadiki, mazkur terminologik tizim nafaqat lingvistik hodisa, balki chuqur didaktik-kognitiv ahamiyatga ega boʻlgan murakkab struktura hisoblanadi. Tadqiqot natijalari mavjud nazariy qarashlar bilan qiyoslanganda, terminlarning tizimlashuvi va ularning oʻquv jarayonidagi funksional yuklamasi oʻrtasida uzviy bogʻliqlik mavjudligi tasdiqlandi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilganidek, terminlar odatda bir maʼnolilikka intiladi va aniq ilmiy tushunchani ifodalaydi.[10] Biroq ona tili darsliklari materialida ushbu xususiyat didaktik soddalashtirish tamoyili bilan uygʻunlashadi. Natijada ayrim terminlar oʻquvchilarning yosh xususiyatlariga moslashtirilgan holda izohli va kontekstual shaklda beriladi. Bu holat terminlarning sof ilmiy birlikdan koʻra, taʼlimiy vosita sifatida ham faol ishlatilishini koʻrsatadi. Tahlillar shuni ham koʻrsatdiki, terminlarning mavzuviy guruhlanishi (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis va stilistika) ularni tizimli oʻrganishni yengillashtiradi hamda oʻquvchilarda lingvistik kompetensiyani bosqichma-bosqich shakllantiradi. Ayniqsa, strukturaviy yondashuv asosida terminlarning ichki bogʻliqligini aniqlash ularni oʻzlashtirish samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, terminlarning yasash jarayonida milliy til resurslarining ustunligi kuzatiladi.[11] Bu esa ona tili terminologiyasining ichki imkoniyatlar hisobiga rivojlanayotganini, biroq global ilmiy jarayonlar taʼsirida tashqi oʻzlashmalar ham muhim oʻrin tutayotganini koʻrsatadi. Mazkur ikki yoʻnalishning uygʻunligi terminologik tizimning barqaror rivojlanishini taʼminlaydi. Tadqiqot natijalarini mavjud ilmiy qarashlar bilan solishtirish shuni anglatadiki, ona tili darsliklaridagi terminologik tizim hali ham dinamik rivojlanish bosqichida boʻlib, uning semantik chegaralari va metodik talqinlari toʻliq standartlashmagan. Bu esa kelgusida terminlarning kognitiv, lingvodidaktik va korpus lingvistika asosida yanada chuqur oʻrganilishini talab etadi.[12] Umuman olganda, muhokama natijalari mazkur sohada olib borilayotgan tadqiqotlar nazariy va amaliy jihatdan oʻzaro uygʻunlashgan kompleks yondashuvni talab qilishini koʻrsatadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Oʻtkazilgan ilmiy tahlillar asosida shuni taʼkidlash mumkinki, ona tili darsliklarida qoʻllaniladigan terminlar tizimi murakkab lingvistik tuzilma boʻlib, u oʻzida semantik, strukturaviy va funksional qatlamlarni mujassamlashtiradi. Ushbu terminologik birliklar nafaqat tilning ilmiy tavsifini beruvchi vosita, balki oʻquvchilarda lingvistik kompetensiyani

shakllantiruvchi muhim didaktik resurs sifatida ham xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, darslik terminlari ma'no jihatdan aniq mavzuviy guruhlariga ajraladi: fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis va stilistika kabi bo'limlar o'ziga xos terminologik tizimga ega. Bu esa o'quv materialining tizimlilikini ta'minlab, bilimlarni bosqichma-bosqich o'zlashtirish imkonini yaratadi. Terminlarning bunday guruhlanishi o'quvchilarda nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalarga aylantirish jarayonini yengillashtiradi. Terminlarning tuzilishi va yasash xususiyatlari tahlili ularning asosan milliy til imkoniyatlari asosida shakllanishini ko'rsatadi. Affiksatsiya, so'z qo'shish, birikma terminlar yaratish kabi usullar darslik terminologiyasining asosiy derivatsion mexanizmlarini tashkil etadi. Shu bilan birga, ilm-fan rivoji va global lingvistik jarayonlar ta'sirida ayrim o'zlashma terminlar ham tizimga kirib kelmoqda, bu esa terminologik tizimning doimiy yangilanib borayotganidan dalolat beradi. Tarixiy rivojlanish nuqtayi nazaridan qaraganda, ona tili darsliklaridagi terminlar dastlab sodda va cheklangan ko'rinishda bo'lgan bo'lsa, zamonaviy ta'lim jarayonida ular ilmiy asoslangan, standartlashtirilgan va metodik jihatdan takomillashgan tizimga aylangan. Bu jarayon ta'lim mazmunining chuqurlashuvi va lingvistik bilimlarning kengayishi bilan bevosita bog'liqdir. Tadqiqot natijalari terminologik tizimning boyish manbalari ichki va tashqi omillar bilan chambarchas bog'liqligini tasdiqladi. Ichki manbalar (so'z yasash, semantik kengayish) tilning tabiiy rivojlanishini ta'minlasa, tashqi manbalar (o'zlashmalar) ilmiy-texnik taraqqiyot va xalqaro integratsiya jarayonlarining natijasi sifatida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, ona tili darsliklaridagi terminlar tizimi doimiy rivojlanib boruvchi, dinamik va ko'p funksiyali lingvodidaktik hodisa hisoblanadi. U nafaqat til tizimini aks ettiradi, balki o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish, ilmiy tafakkurni shakllantirish va til kompetensiyasini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Shu bois, mazkur sohada kelgusida korpus lingvistika, kognitiv lingvistika va zamonaviy didaktik yondashuvlar asosida yanada chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borish zarur deb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. - Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi "Davlat tili to'g'risida"gi Qonuni. - Toshkent, 1989 (yangi tahrir va o'zgartirishlar bilan).
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ta'lim tizimini takomillashtirishga doir qarorlari. - Toshkent, 2017-2024.
4. Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standarti (Ona tili fanidan). - Toshkent: RTM, 2021.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: O'qituvchi, 2006.
6. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.

7. Mahmudov N. Ona tili ta'limi metodikasi. - Toshkent: Fan, 2010.
8. Sayfullayeva R. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
9. Lotte D.S. Osnovy postroeniya nauchno-texnicheskoy terminologii. - Moskva: Nauka, 1961.
10. Reformatskiy A.A. Vvedenie v yazykovedenie. - Moskva: Aspekt Press, 1996.
11. Vinogradov V.V. Izbrannye trudy: Leksikologiya i leksikografiya. - Moskva: Nauka, 1977.
12. Vinokur G.O. O nekotorykh yavleniyakh slovoobrazovaniya v russkoy terminologii. - Moskva, 1939.